

Лариса БОНДАРУК, Богдан ЗЕК,
Тетяна ЯЦЕЧКО-БЛАЖЕНКО

Проект «УКРАЇНА»

ВОЛИНЬ 1939—1946 років.
Окупована, але не скорена

Харків
«ФОЛІО»
2020

ВСТУП

У ХХ столітті жодна важлива історична подія не обминула Волинь, так само як і не принесла благополуччя її мешканцям, які мріяли про звичний буденний комфорт. Тривала постійна боротьба за виживання місцевого населення під владою різних держав, які цю землю захоплювали. І лише в останньому десятилітті ХХ ст. відбулося найважливіше — проголошення Української незалежної держави, за яку в перших лавах десятками років боролися волиняни.

У книзі «Волинь 1939—1946 років. Окупована, але нескорена» описується чи не найважчий період у житті Волинського краю. Автори мали на меті показати ключові політичні баталії того часу, розкрити правду про важкі сторінки минулого, ознайомити як із відомими фактами, так і новими історичними дослідженнями.

Хронологічно книга розпочинається з екскурсу в 1939 рік, коли Волинь, будучи у складі Польської держави, потерпала від порушення національних прав українців. Але попри це з початком Другої світової війни тисячі краян у складі Війська Польського вступили в боротьбу з німецькими окупантами. Уже незабаром прийшла нова радянська влада, яка встановила тоталітарний режим. Для більшості це була чергова окупація з масовими репресіями, переповненими в'язницями і судовими рішеннями про розстріли.

Тривала Друга світова війна: через 1 рік і 9 місяців життя знову стало іншим. Власне про це — нацистську окупацію, Голокост, національно-визвольну боротьбу ОУН і УПА, диверсійну діяльність радянських партизанів, а також польсько-український конфлікт, вигнання нацистів і другу радянську окупацію — розповідає книга. Післявоєнні 1945—1946 роки були найважчими: волиняни позбулися «коричневого» окупанта,

але знову відчули на собі лещата радянського терору. Тому до середини 1950-х років тривала війна радянської влади проти місцевого населення для придушення української державотворчої боротьби, яку вели ОУН і УПА.

Волиняни не встигли оговтатися від нацистських звірств, як розпочалася примусова тотальна мобілізація в Червону армію. Волиняни ще отримували листи-похоронки на своїх загиблих солдатів, а вже з березня 1944 року їх гнали ешелонами до Сибіру в концтабори. Борців за незалежність України в лавах ОУН і УПА переслідували попри всі закони війни, узявши в заручники батьків, дружин і дітей. Але боротьба продовжувалась навіть у радянських концтаборах, де волиняни разом з іншими політв'язнями піднімали повстання проти радянської системи, гинули, голодували, але витримали важку долю під окупацією аж до проголошення незалежності Української держави. Усі ці події — уже історія: героїчна, жахлива, але все ще невідома більшості.

Автори цього видання прагнули розповісти читачам про ту Волинь, яка не скорилася попри важкі часи. У книгу ввійшли наукові дослідження на основі документів радянських спецслужб, розповіді про відомих у світі волинян, а також імена й біографії борців за незалежність, про яких мало знає широка читацька аудиторія. Це нові образи й епізоди історії Волині, які є важливою частиною великої боротьби українського народу за власну державну незалежність. Авторські матеріали доповнюють хронологія і документи, що дають можливість побачити цілісну картину волинського життя в 1939—1946 роках.

Книга розрахована на широке коло читачів. Будемо сподіватися, що багатьом вона допоможе знайти відповіді на непрості питання і, звісно ж, пізнати саму Волинь.

РОЗДІЛ 1 МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

ПОЛЬСЬКИЙ 1939-й: ЖИТТЯ ВОЛИНЯН ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Тетяна Яцечко-Блаженко

У 1939 році розпочалась Друга світова війна. Непростим той рік був і для населення Волині. Спробуємо розповісти, якою була Волинь напередодні початку війни. Для порівняння будемо згадувати про дані попередніх років із міжвоєнного періоду, який охоплював 1921—1939 роки. Це дозволить краще уявити, як розвилась, змінювалась Волинь та її мешканці, якими були темпи і динаміка життя в цьому регіоні.

Першого березня 1921 року було створене Волинське воєводство. Площа регіону становила 35 754 км², а це було близько 9,2 % від усєї площі тогочасної Другої Речі Посполитої. Як результат, Волинське воєводство за територією займало друге місце в тогочасній державі.

Волинське воєводство межувало з півночі з Поліським, із заходу — Люблінським, з півдня — Львівським і Тернопільськими воєводствами, а зі сходу — із Радянським Союзом.

Відповідно до статистичних даних за 1931 рік, у воєводстві проживало 2 085,6 тис. мешканців. Більшість місцевого населення становили українці, їхня частка — 68 %. На другому місці за кількістю були поляки — 16,6 % і на третьому — євреї, частка яких становила 9,9 %. На початку 1930-х німців було 2,3 %, чехів — 1,1 %, росіян — 1,1 %.

Працівники луцького магістрату, міжвоєнний період

Вокзал у Любомлі, фото міжвоєнного періоду

Якщо говорити про Луцьк, то 1931 року тут майже половину населення міста були євреї, а це близько 48,8 % від усього населення. Варто також згадати про караїмів, які здебільшого проживали в місті Луцьку.

Наступний великий перепис населення мав бути проведений 1941 року. Проте через початок Другої світової війни не відбувся.

Також є свідчення про кількість населення Луцька станом на 1939 рік із «Політичного та господарчого щорічника». Там вказано, що 1939 року в Луцьку мешкало 42 553 жителі.

З-посеред інших воєводств, Волинське відзначалось найбільшою динамікою приросту населення в міжвоєнний період. До слова, середня густина населення у країні становила 83 особи на 1 км². Якщо порівняти з густиною населення на Волині, то вона була нижчою від середнього показника. До прикладу, у Сарненському повіті вона становила всього 33 особи на 1 км², у Любомльському — 42, а в Ковельському — 45 осіб.

Досить неоднорідним був склад мешканців Волині в питанні віросповідання. Важливим свідченням тут виступає перепис населення початку 1930-х, за яким переважна кількість волинян була православними, а це 70 %, на другій позиції були представники римсько-католицької віри, їх було 16 %, на третьому — віряни юдаїзму — 10,5 % і на четвертому протестанти — 3 %.

Перед початком Другої світової війни адміністративно Волинське воєводство складалось із 11 повітів, що були сформовані з 22 міських і 103 сільських гмін.

Більшість населення воєводства, а це приблизно 81 %, була зайнята в сільському господарстві, менша кількість населення (7,2 %) — працювала у промисловості і, відповідно, 5,7% — торгували. У той час на Волині активно був налагоджений випуск сільськогосподарської продукції. З кожним роком зростала кількість млинів, пивоварень, молочарень, м'ясокомбінатів та цукрових заводів. У ході змін у земельному устрою значна увага приділялася саме господарському освоєнню нових земель та, відповідно, залученню в господарський обіг тих, які раніше не використовувались за призначенням. До прикладу, 1921 року орні ґрунти на Волині займали площу 1 138 801 га, або майже

половину (47,8 %) селянських угідь. Проте за 18 років, до 1939-го їхня площа відчутно зросла до 1 499 904 га і збільшилася аж на 31,7 %.

Тому можна з упевненістю сказати, що проведена польською владою аграрна реформа стала одним із найважливіших чинників, які вплинули на стан сільського господарства у тогочасному Волинському воєводстві. Саме тому 1939 року головною галуззю сільського господарства на Волині було землеробство.

З історії знаємо, що польський уряд умовно поділяв свою державу на дві господарські території: 1) Польщу «А» (власне польські землі) і 2) Польщу «Б», куди входили західноукраїнські та західнобілоруські території. Політика польського уряду в міжвоєнний період свідомо сприяла збереженню економічно відсталих регіонів держави, це було зроблено з метою збереження сталих ринків збуту для більш промислово розвинених центральних воєводств із Польщі «А». Як наслідок, третиною волинської промисловості були тартаки, електростанції та каменоломні.

Варто сказати, що в 1930-х рр. на Волині досить поширеним було заняття ремеслом. У дослідженні В. Марчука про ремесло на Волині подано цікаву статистику, зокрема, станом на 31 грудня 1937 р. на території Волинського воєводства нараховувалося 24 054 ремісничі майстерні, з них 11 920 християнські і 11 231 — єврейські. Проте на території воєводства нелегально працювало 17 883 ремісничі майстерні, а за підрахунком же ремісничої палати — лише 5 268.

Також важливою є інформація про професії ремісників, які були популярні на Волині. Тут В. Марчук називає такі, як шевці, кравці, майстри з виготовлення шапок, малярі, склярі, пічники, столярі, теслі, токарі, бондарі, кушніри, майстри з виготовлення капелюхів, майстри з виготовлення мотузки, ковалі, слюсарі, бляхарі, годинникарі, м'ясники, пекарі, ковбасники, кондитери, шорники, палітурники, перукарі, фотографи.

Наприкінці 1930-х рр. саме Волинь лідирувала в обсягах з вирощування такої культури, як хміль. Найбільше хмелю вирощували в Дубенському повіті. Там площі насаджень станови-

ли близько 960 гектарів, у Рівненському — 480, Здолбунівському — 320 та близько 140 га у Луцькому повітах. Для того щоб зрозуміти загальну картину, варто зазначити, що в тогочасній Польщі хміль продукували у дванадцяти воєводствах на території близько 3 340 га, а 2 024 га припадало на Волинське воєводство, тобто це становило більшість площ, а точніше 60 %.

Важливу роль у регіоні відігравали лісові господарства та деревообробна промисловість, у яких станом на початок 1930-х років було задіяно більше ніж 20 тисяч робітників.

Ще в 1920-х рр. на Волині почали активно з'являтися та розроблятися кам'яні і гранітні кар'єри. Для транспортування сировини активно розбудовували залізничну мережу, адже це дозволяло транспортувати корисні копалини з Волині на Захід. Відомо, що перед Другою світовою війною, до прикладу, щорічно в Клесові добували аж 100 тисяч тонн граніту.

Видобутком у цьому регіоні активно займалось товариство під назвою «Клесовський граніт». Окрім того, відомо, що воно також зводило мости через річки Волині. Про ці факти можна прочитати в тогочасних наукових часописах з будівництва.

Другим місцем з видобутку корисних копалин, зокрема базальту, у міжвоєнний період на Волині варто згадати селище Янова Долина (сьогодні це село Базальтове Костопільського району Рівненської області). Творцями однієї з найпотужніших копалень у Східній Європі були інженери Михайло Урбанович, Леонард Шутковський і Джозеф Нівінський. Площа видобутку базальту там охоплювала до десяти гектарів землі. Проте видобуток припинився з початком Другої світової війни.

Для потреб робітників тут навіть було побудовано сучасне «зразкове» поселення. Там також проживали і керівники Державної каменоломні базальту. Всього працевлаштовані в Яновій Долині наприкінці 1930-х років були 1 200 робітників. В Яновій Долині в 1930-х роках для зручності проживання була проведена каналізація, селище було електрифіковане, там був облаштований сучасний водопровід. Проєкт Янової Долини був розроблений за прикладом міста Гдині (місто на території Польщі). Окрім того, місцевість була оточена густим сосновим лісом.

Місто Луцьк,
вул. Ягеллонськ
(сучасна вул. Лесі
Українки), 1939 рік

Інтер'єр бару для молоді в Луцьку,
1930-ті роки

Внизу: вулиця Луцька в м. Ковелі,
міжвоєнний період

Село
на Камінь-
Каширщині,
1930-ті роки

Волинянка на тлі
Успенської церкви
Низкиницького монастиря.
Фото міжвоєнного періоду.

Село
Люб'язь
на Волині,
міжвоєнний
період

Досить невисоким був стан безробіття у Волинському воєводстві станом на 1 серпня 1939 року. На 216 тисяч працюючих волинян у Луцьку було зареєстровано 439 безробітних, Ковелі — 221, Володимирі-Волинському повіті — 275, Ковельському повіті — 75, Горохівському повіті — 22, Любомльському повіті — 13, Луцькому повіті — 122 особи. Усього на Волині нараховувалось перед початком Другої світової війни 2 713 осіб. Настрої серед безробітних були спокійні.

Один долар США коштував 5 злотих 27 грошів, а долар Канади — 5 злотих 26 грошів. Цікавий факт, радянський рубль в 1939 р. у Волинському воєводстві не вважався обіговою валютою. Інформацію взято із тогочасної преси.

Для того, щоб краще уявити, як жили тогочасні волиняни, наведемо трішки статистики і цін станом на початок 1939 року. Нагадаємо, що в 1921—1939 роках Луцьк був у складі Волинського воєводства Другої Речі Посполитої, тому всі розрахунки і виплати здійснювались у національній валюті — злотому.

Так, середня пенсія чоловіків — 102,77 злотового, а жінок майже у два рази менша — 53,32 злотового. Узагалі зарплатні були дуже різні. До прикладу, президент країни отримував 5 000 злотих, міністри і генерали — 1 000—2 000 злотих, суддя отримував 1 000 злотих. Директор школи теж був серед елітних професій, тому міг отримувати зарплату від 450 до 750 злотих. Професор університету міг розраховувати на місячну оплату в розмірі від 750 до 1 000 злотих. Як бачимо, освітяни заробляли досить непогано.

Лікар на Волині отримував зарплатню в розмірі близько 400 злотих, а звичайний учитель у школі у два рази менше — 160—260 злотих. Зарплатня листоноші — близько 200 злотих, така сама була у водія потяга. Звичайний робітник отримував 130 злотих. Найменше заробляли сезонні працівники і ті, хто працював погодинно.

До речі, до початку Другої світової війни жінки, у тому числі й на Волині, отримували на 60 % меншу зарплатню, ніж чоловіки. Такими були тогочасні реалії.

Цікавою є інформацію, що ціни на товари на Волині в період із червня до вересня 1939 р. були майже незмінні для населен-

ня. До прикладу, кілограм житнього хліба коштував 30 грошів, а кілограм пшеничного борошна високого сорту — 43 гроші. За кіло картоплі продавці просили 8 грошів, а за кілограм телятини — 1 злотий 30 грошів, свинини — 1 злотий 48 грошів. Кіло цукру коштувало 1 злотий, а літр коров'ячого молока — 24 гроші, масло було дорожче — 4 злотих. Якщо планували купувати гуртом, то ціни були ще нижчі від вказаних.

Якщо б тогочасні мешканці хотіли зайти в місцеву ресторацію, то обід на двох коштував 15—25 злотих, проте були і звичайні їдальні, де обід вартував 2—3 злотих на особу. Квиток на літак із Варшави до Амстердама — 233 злотих, до Берліна — 133 злотих, а до Львова всього 50. Найдешевше авто коштувало близько чотири тисячі злотих. А якщо його вдавалось придбати, то літр бензину вартував 0,6 злотового. Знаємо ціну на оренду житла: залежно від якості помешкання вона коливалась від 30 до 100 злотих на місяць.

Коли б ви хотіли піти в один із місцевих волинських кіно-театрів, то квиток на сеанс коштував 0,4 злотового. Путівка до європейської країни вартувала б десь близько 350—500 злотих на особу. На популярний тогочасний курорт у Закопаному можна було поїхати відпочити за 80 злотих на особу.

Якщо не вистачало коштів, то найдешевші путівки були на Волинське Полісся, тому туди часто їхала молодь. Там можна було зайнятись різними видами спорту. Зокрема, напередодні війни дуже популярним був каякінг. Туристам пропонували маршрути по річках Прип'ять і Стир. Також знаємо про існування каякової станції в місті Чорторийську (зараз село Маневицького району Волинської області).

Проте повернімось до щоденного життя волинян 1939 року. Звісно, що вже в ті часи важливу роль відігравали гроші. У міжвоєнний період найбільше банків на Волині було сконцентровано в таких містах, як Луцьк, Рівне і Ковель. До прикладу, у Луцьку в 1930-х рр. діяла 21 кредитно-банківська установа, серед яких були: державні, приватні та кооперативні банки, а також ощадно-кредитні спілки і товариства. До державних банків міста Луцька належали Польський банк, Банк крайового господарства, Державний сільськогосподарський банк.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Хронологія	5
РОЗДІЛ 1. Міжвоєнний період	19
Польський 1939-й: життя волинян до початку Другої світової війни (Т. Яцечко-Блаженко)	19
Політична радянізація Волині (1939—1941 рр.) (Л. Бондарук)	46
Кривавий слід НКВС (Л. Бондарук, Б. Зек, Т. Яцечко-Блаженко)	57
РОЗДІЛ 2. Волинь у Другу світову війну	92
Вермахт проти Червоної армії на Волині у червні 1941 року (Б. Зек)	92
Волиняни і владна вертикаль нацистського окупаційного режиму (Б. Зек)	107
Нацистська расова політика на Волині (Б. Зек)	117
Операція «Трикутник» і знищення с. Кортеліси 23 вересня 1942 року (Б. Зек)	130

РОЗДІЛ 3. Національно-визвольна боротьба на Волині ... 143

УПА за незалежну Україну: бої та постаті Волинського краю (Б. Зек)	143
Колківська республіка свободи (Л. Бондарук)	169
«Мельниківці» також патріоти! (Б. Зек)	200
«Українські Фермопіли»: бій УПА у Новому Загороді (Л. Бондарук, Б. Зек)	214
Волинь у житті невідомого Голови Проводу ОУН Олега Штуля (Б. Зек)	232
Із когорти останніх Ковельського окружного проводу ОУН: боївка Сидора Антонюка («Галайди», «Кузьменка») (1927—1950) (Б. Зек)	248
Останній розстріляний бандерівець (Л. Бондарук)	262

РОЗДІЛ 4. Польсько-український конфлікт 287

Трагедія Красного Саду (Л. Бондарук)	287
Волинь—43: українці та поляки в окупованому Луцьку (1941—1944 рр.) (Б. Зек)	300
Панська Долина: села немає, а мешканців досі рахують (Л. Бондарук)	313
Польське Пшебраже — українське Гайове: конфлікт без переможців (Л. Бондарук)	325

РОЗДІЛ 5. Післявоєнне життя	337
Депортації та репресії радянської влади у 1944—1946 роках (Л. Бондарук)	337
Архітектура Волині: до і повоєнний період (Т. Яцечко-Блаженко)	355
Повсякденне життя Волині в 1939—1946 рр. (Т. Яцечко-Блаженко)	398
Документи	429
Список умовних скорочень	540
Список географічних назв	541
Список біографічних імен	555
<i>Інформація про авторів</i>	569